

Gönderim Tarihi: 12.02.2020

Kabul Tarihi: 30.03.2020

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDE YER ALAN BİR GRUP NİKAİA DARPLI SİKKEDEKİ NİKAİA KÜLTLERİ

The Nikaeen Cults in a Group of Nikaeen Coins from the Museum of
Anatolian Civilizations

Hacer KUMANDAŞ YANMAZ

Dr. Öğretim Üyesi, Kars Kafkas Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
yanmazhacer@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3389-9281

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Çalışmamızda incelediğimiz söz konusu sikkeler, Antik dönemde Bithynia Bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Nikaia'nın tarihi, ekonomik, dini ve sosyal yapısını yansıtmaları açısından önemli örneklerdir. Çalışmada, Nikaia kentinde tapınım gören kültlerin sikkelere yansımaları incelenmiştir. Kentin kuruluş efsanesinin söz konusu sikkeler üzerinde herhangi bir izinin var olup olmadığı araştırılmıştır. Nikaia sikkelerinin ön yüzünde yer alan imparatorlar sırasıyla, Marcus Aurelius (İS 161-180), Lucius Verus (İS 161-169), Tranquillina (İS 161-180), Commodus (İS 172-192) Caracalla (İS 198-217), Macrinus (İS 217-218) Gordian III (İS 238-244) ve Trebonianus Gallus (İS 251-253)'dur. Bu sikkelerin arka yüzlerinde yer alan betimler ise Tanrı, Tanrıça, Kahraman ve Tanrılaştırılmış bir imparatordur. Bu çalışmada, çok fazla araştırılmayan Bithynia Bölgesi'nde ve Antik Nikaia'a da tapınım gören ve daha önce tespit edilmemiş olan kültlerin varlığı sikkeler aracılığı ile aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler, Bithynia, Nikaia, Tyche, Serapis, Tranquillina, Trebonianus Gallus

Abstract

The coins treated in this paper are significant examples in terms of reflecting the historical, economic, religious and social structure of Nikaia, one of the important cities of the Bithynia Region in ancient history. In the study, the reflection of cults that were worshiped in Nikaia on the ancient coins was examined. It has also been looked for an answer to a question, whether the founding myth of this town has any traces on these coins, or not. Emperors on the front face of Nikaia coins are Marcus Aurelius (161-180 AD), Lucius Verus (161-169 AD), Tranquillina (161-180 AD), Commodus (172-192 AD) Caracalla (198-217 AD), Macrinus (217-218 AD) Gordian III (AD 238-244) and Trebonianus Gallus (251-253 AD) respectively. The depictions on the back of these coins are Gods, Goddesses, Heros and a deified emperor. In this study, it

has been tried to illuminate the presence of cults, which have been worshiped in the Bithynia Region and Ancient Nikaia, but has not been studied much, by the evidence of ancient coins.

Keywords: Bithynia, Nicaea, Tyche, Serapis. Tranquillina, Trebonianus Gallus

1. BİTHYNİA BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Günümüzde Kocaeli, Sakarya, Bolu illerinin tümünü, Bursa, Bilecik ve Zonguldak illerinin bir bölümü ile İstanbul'un Anadolu yakasını kapsayan (Sevin, 2016, s. 33) coğrafyayı içine almaktadır. Kabaca Antikçağ'ın Bithynia Bölgesini bugünkü Kocaeli yarımadası (Tekin, 2015, s. 155) oluşturmaktaydı.

Üç tarafı denizlerle kaplı olan Bithynia, uzun bir sahil şeridine (Boyana, 2006, s. 172) sahiptir. Strabon (Strabon, 2000, XII, 4.1) eserinde, Bithynia'nın sınırlarını; "*Bithynia doğuda Paphlagonialılar ve Mariandynlerin ve Epiktetonların bir kısmı; Kuzeyde Sangarios'un denize döküldüğü Byzantion (İstanbul) ve Kahalkedon (Kadıköy) civarındaki boğaza kadar uzanan parçası, Pontos Denizi (Karadeniz) tarafından batıda Propontis (Marmara Denizi); güneyde Mysia ve Hellespontos Phrygia'sı olarak da adlandırılan Phrygia Epiktetos ile sınırlandırılmıştır* " diye tanımlamıştır.

Asya ile Avrupa arasında köprü niteliğindeki önemli geçiş güzergahında yer alan Bithynia bölgesi, sahip olduğu coğrafi konumdan dolayı jeolopolitik öneme sahiptir. Aynı zamanda ticaret merkezi olan bu bölge tarihin her döneminde (Boyana, 1997, s.154.) yerleşim görmüştür.

Herodotos (Herodotos, 1991, VII, s. 75) "*Thraklar, Asia'ya geçtikten sonra Bithynialılar adını almışlardır; kendi dediklerine göre eskiden Strymonialılar adını taşırlarmış, çünkü Strymon ırmağı kıyısında otururlarmış*" diyerek onların Makedonyaki bugünkü Struma ırmağı (Sevin, 2016, s. 33; Tekin, 2015, s. 155-156) kıyılarından göç ettiklerini bildirmektedir.

İÖ. 1200'lerde Anadolu'ya girmeye başlayan Thrak kökenli Bithynialılar çoğu geleneklerini (Sevin, 2016, s. 33-34) uzun süre korumuştur. Bu halk savaşta mızrak, kalkan ve hançer taşıyor ve tilki derisi başlıklar (Tekin, 2015, s. 156) giyiyordu.

Bithynia İÖ VII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayarak Lydia devletinin egemenliği altına girmiş, İÖ 545 yılından sonra

ise Pers satraplık (Lamba-Metin, 2015, s. 41-43; Metin-Lamba, 2016, s. 163-164; Yiğitpaşa, 2016a, s. 30; 2016b, s. 91-92; Sevin, 2016, s. 34) sistemine dahil olmuştur. Pers egemenliğinde bazı Bithynia hükümdarlarının adı bilinse de Bithynia Krallığının temelleri Zipoites'in (İÖ 327-279) (Tekin, 2015, s. 156; Sevin 2016, s. 34) zamanında atılmıştır. İÖ 277 de "kral" ünvanını alan Zipoites'in İÖ 279 da ölümünden sonra yerine oğlu I. Nikodemes (Tekin, 2015, s. 156) (İÖ 279-255) geçmiştir. Kendi adını verdiği Nikomedeia (İzmit) adlı yeni bir başkent kuran ve ilk sikke bastıran Bithynia kralı Nikomedes'den (Tekin, 2015, s. 156) sonra yerine Ziales (İÖ 255-230) geçmiştir. Ziales'in ölümünün ardından ise yerine uzun süre tahtta kalan oğlu I. Prusias (İÖ 230-182) geçmiştir. Kendi adına Prusa (Prusa ad Olympum= Bursa) kentini kuran Prusias döneminde Bithynia en parlak zamanını yaşamıştır. I. Prusias'ın ölümünden sonra ise yerine oğlu II. Prusias (İÖ 185/182-149) ve ardından II. Nikomedes (İÖ 149-128) tahta geçmiştir. II. Nikomedes Epiphanes, oğlu III. Nikomedes Euergetes ile bir süre ortak tahta oturdu. III. Nikomedes (İÖ 128-94), babasının ölümü üzerine tek başına ülkeyi yönetmiştir. III. Nikomedes'in İÖ 94'de ölümünden sonra yerine Bithynia'nın son kralı olan (Sevin, 2016, s. 35) IV. Nikomedes (İÖ 94-74) geçmiş ve tahtta kalma mücadelesinde yaşadığı entrikalarda Roma'dan aldığı destek onun ülkesini vasiyetle Romaya bırakmasına neden olmuştur. Böylece İÖ 74 yılında Bithynia Roma'nın bir eyaleti olmuş ve başkenti olarakta Nikomedia (İzmit) tayin (Tekin, 2015, s. 157) edilmiştir.

2. NİKAİA KENTİNİN İLK ÇAĞDAN İTİBAREN SİYASİ VE TİCARİ YÖNDEN TAŞIDIĞI ÖNEM

Antik dönemde Bithynia bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Nikaia (Sevin, 2016, s. 41), Bursa ilinin 80 km kuzeydoğusundaki İznik (Altın, 2017, s. 90) ilçesinde yer alır. (İznik Gölü) doğu kıyısında yer alan antik bir kenttir. Prehistorik buluntulardan ve yakın çevresinde bulunan höyüklerden İznik'in, tarih öncesi çağlardan beri yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır (Altın, 2017, s. 90).

Helenistik dönem öncesinde olasılıkla Helikore (Ruge, 1936, s. 228-229; Bonacasa, 1976, s. 622; Merkelbach, 1987, s. 10; Cremer, 1992, s. 3) isimli bir yerleşimin yer aldığı İznik, Strabon'a göre çokgen planlı (Strabon, 2000, 12, 4.7) ve surlarla kuşatılmıştı.

Verimli bir ovada (Strobel, 2000, s. 895) yer alan kent ilk olarak Helenistik dönemin başlarında İÖ 316 yılında Askania Limne'nin doğu kıyısında Büyük İskender'in generallerinden Antigonos Monophtalmos tarafından kurulmuş ve kurucusuna ithafen Antigoneia (Abbasoğlu-Delemen, 2004, s. 189) olarak adlandırılmıştır. İÖ 301 yılında kent, Büyük İskender'in generali Lysimachos'un egemenliği altına girmiş ve Lysimachos, kente karısının adı olan Nikaia (Strabon, 2000, XII, 4, 7) ismini vermiştir. Lysimachos'un İÖ 281 yılında gerçekleşen Kouropedion Savaşı'nda Seleukos'a yenilmesi sonrasında, kent, Bithynia Krallığı hakimiyetine girmiştir. İÖ 74 yılında ölen son Bithynia kralı IV. Nikomedes Philopator'un vasiyeti üzerine (Şahin, 2004, s. 6) Bithynia Krallığı'ndaki diğer kentler gibi Nikaia da Roma egemenliği altına girmiştir.

Roma egemenliğine girmesinden itibaren Nikaia Bithynia'nın en gözde şehirlerinden (Altın, 2017, s. 91) biri olmuştur. Komşu kent Nikomedia ile sürekli bir rekabet içinde (Sevin, 2012, s. 41) olan Nikaia, Roma döneminde coğrafi konumunun sağladığı avantajlar yüzünden (Strobel 2000, s. 895) sürekli bir gelişim gösteren kent, Nikomedia'nın gelişmesiyle yavaş yavaş önemini (Sevin, 2012, s. 41) kaybetmiştir.

Dört adet giriş kapısı bulunan Nikaia'nın Lefke Kapı diye bilinen doğu kapısı İmparator Vespasianus döneminde (İS 69-79) (Boyana, 2014, s. 43) yaptırılmıştır. İS 120 yılındaki depremle yıkılan bu kapı, imparator Hadrianus (İS 117-138) tarafından tamir ettirilmiştir. Bu kapıların kent ve kır yüzlerinin friz ve arşitravlarında birbirinin aynı olan her iki döneme ait sunu yazıtı (Şahin, 1987, s. 370) bulunmaktadır. Alttaki arşitrav yazıtının ikinci satırında Nikaia'nın Kökeni, Dionysos'a ve Herakles'e (Körte, 1899, s. 403) bağlanmaktadır.

3. NİKAİA KENTİ'NİN KURULUŞ EFSANESİ

Nikaia kenti'nin kuruluş efsanesine (Nonnos, 1940, XV, s.399-402) göre, Nikaia'lılar soylarının Dionysos ve Herakles'den geldiğini iddia ederler. Bu efsaneye göre, Nikaia, Sangarios (Sakarya) Irmağı ile Tanrıça Kybele'nin kızıdır. Nikaia, hiç evlenmeyeceğine dair yemin etmiş bir bakiredir. Genellikle kırlarda ve ormanlarda dolanmayı seven Nikaia, buralarda yaşarmış. Birgün Nikaia, Hymnes adlı bir çobana rastlamış ve Çoban güzel Nikaia'yı görür görmez aşık olmuştur. Fakat karşılıksız aşk yaşayan çobanı, Nikaia attığı bir okla öldürmüştür. Aşk tanrısı Eros bu

davranışa çok içermiş ve Nikaia'dan öç almak için şarap tanrısı Dionysos'u Nikaia'ya aşık etmiştir. Dionysos'un aşkı da tıpkı çoban Hymnes gibi karşılıksız kalmıştır. Ancak Dionysos hile ile Nikaia'ya sahip olmuş (Şahin, 2004, s. 4.) ve onu gebe bırakmıştır. Bu olay sonrası Nikaia bir kız çocuğu dünyaya getirmiş ve adını Telete koymuştur. Dionysos ise sevgilisi adına bu kenti kurmuş ve adını da Nikaia (Nonnos, 1940, XVI, s. 390-409; Şahin, 1987, s. 371-372) koymuştur. Günümüze kadar gelen bu efsanenin kahramanları, Dionysos ve Nikaia Perisi, Nikaia darplı sikkelerde (Şahin, 1979, s. 56; Rpc, 638; Rec. Gen. 34; Rpc III 1191; Mionnet Supp. V, 546. Rec. Gen. 281) çok fazla betimlenmiştir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde makaleye söz konusu Nikaia darplı sikkelerde arka yüzde Dionysos'a rastlanılmamıştır. Ancak Kat. No. 10 nolu sikkenin arka yüzünde Herakles betimlenmiştir.

4. ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİNDE YER ALAN BİR GRUP NİKAİA DARPLI SİKKENİN TİPOLOJİSİ

Çalışma, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan söz konusu Nikaia darplı sikkelerin ön yüzlerinde yer alan imparatorların kronolojik sırasına göre yapılmıştır. Nikaia kentinde tapınım gören kültlerin sikkelere yansması incelenmiştir. Kentin kuruluş efsanesinin söz konusu sikkeler üzerinde herhangi bir izinin var olup olmadığı araştırılmıştır. Nikaia sikkelerinin ön yüzünde yer alan imparatorlar sırasıyla, Marcus Aurelius (İS 161-180), Lucius Verus (İS 161-169), Tranquillina (İS 161-180), Commodus (İS 172-192) Caracalla (İS 198-217), Macrinus (İS 217-218) Gordian III (İS 238-244) ve Trebonianus Gallus (İS 251-253)'dur. Bu sikkelerin arka yüzlerinde yer alan betimler ise Tanrı, Tanrıça, Kahraman ve Tanrılaştırılmış bir imparatordur. Tanrılar, Poseidon, Serapis; Tanrıçalar ise, Hygieia, Tyche, Dike'dir. Kahraman Herakles olarak karşımıza çıkarken, Tanrılaştırılmış imparator ise şua taçlı Caracalla'dır.

4.1. Marcus Aurelius (İS 161-180)

Marcus Aurelius dönemine ait iki adet sikkenin (Kat. No. 1-2) ön yüzlerinde İmparator'un taçsız ve drapeli büstü sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. İmparator her iki sikkede de genç betimlenmiştir. Kat. No.1 de ön yüzde İmparator sakallı iken, Kat. No. 2 de ise sakalsızdır. Kat. No. 1 nolu sikkenin ön yüz lejantında **MAVPHAIOC ANTΩNIAVT** yazmaktadır. Kat. No. 2 nolu sikkenin ön yüz lejantında ise, **[M.A]VPHAIOC OVHP[OC KAICAP]** yazmaktadır. Kat. No. 1 nolu sikkenin arka yüzünde, ayakta sola dönük duran Tyche yer almaktadır. Sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu tutan Tyche'nin, yerde sol ayağının

yanında yanan bir sunak vardır. 33 mm çapında ve 18,74 gr. ağırlığındaki bu sikkenin arka yüz lejantında yer alan **O MONOIA NIKAIΕΩΝ**, (Nikaia'lıların uyumu, barışı) anlamına gelmektedir. Kat. No. 2 nolu sikkenin arka yüzünde ise Poseidon ayakta sağa dönük vaziyette, sol ayağını bir kayaya dayamıştır. Sağ eliyle trident (üç dişli yaba) ya dayanmış olan Poseidon, sol avucunda yunus balığı tutmaktadır. 27 mm çapında ve 11,80 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında yer alan **NEIKAIΕΩΝ**, (Nikaia'lıların) anlamına gelmektedir.

4.2. Lucius Verus (İS 161-169)

Lucius Verus dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 3) ön yüzünde İmparator'un taçsız ve zırlı büstü sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu sikkenin ön yüz lejantında **AYT.KAICAPA.AVP.OVH PCEB[AC]TO** yazmaktadır. Arka yüzde ise Hygeia ayakta, vücudu cepheden, başı ise sağa dönük, profilden resmedilmiştir. Tanrıça sağ elinde tuttuğu yılanı, sol elinde tuttuğu çanakten besliyor. 25,5 mm çapında ve 9,70 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında yer alan **NIKAIEΩΝ**, (Nikaia'lıların) anlamına gelmektedir.

4.3. Tranquillina (İS 161-180)

Tranquillina dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 4) ön yüzünde İmparator'un taçsız ve drapeli büstü sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu sikkenin ön yüz lejantında **CABEL.TPANKVAAEI** yazmaktadır. Arka yüzde ise Serapis ayakta, vücudu cepheden, başı sola dönük ise profilden resmedilmiştir. Başında taçı olan Serapis, sağ elini yukarı kaldırırken, sol elinde mızrak tutmaktadır. 22 mm çapında ve 6,76 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında **NIKAIEΩΝ**, yazmaktadır.

4.4. Commodus (İS 172-192)

Commodus dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 5) ön yüzünde İmparator'un defne taçlı başı sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu sikkenin ön yüz lejantında **AKM AYP KO ANTΩNINOC** yazmaktadır. Arka yüzde ise Hygeia ayakta, vücudu cepheden, başı ise sağa dönük profilden resmedilmiştir. Tanrıça sağ elinde tuttuğu yılanı, sol elinde tuttuğu çanakten besliyor. 28 mm çapında ve 14,23 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında **NIKAIEΩΝ**, yazmaktadır.

4.5. Caracalla (İS 198-217)

Caracalla dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 6) ön yüzünde İmparator'un defne taçlı başı sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu

sikkenin ön yüz lejantında **ANTΩNIN[OC] AVTOVCTOC** yazmaktadır. Arka yüzde ise Caracalla ayakta vücudu cepheden, başı sola dönük olarak betimlenmiştir. Askeri elbiseli, zırhlı ve şua taçlı olan İmparator, sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde ucu yere dayalı mızrak tutmaktadır. Sol tarafta yerde ise yanan bir dunak vardır. 29 mm çapında ve 15,68 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında **NIKAIEΩN**, yazmaktadır.

4.6. Macrinus (İS 217-218)

Macrinus dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 7) ön yüzünde İmparator'un defne taçlı büstü sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu sikkenin ön yüz lejantında **[AVT]K MOΓEACEOVI-P MAKPEINOC** yazmaktadır. Arka yüzde ise Dike, ayakta, vücudu cepheden, başı ise sola dönük, profilden resmedilmiştir. Tanrıça sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu tutmaktadır. 28 mm çapında ve 11,90 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında **NIKAIEΩN**, yazmaktadır.

4.7. Gordian III (İS 238-244)

Gordian III dönemine ait bir adet sikkenin (Kat. No. 8) ön yüzünde İmparator'un şua taçlı, drapeli ve zırhlı büstü sağa dönük olarak profilden resmedilmiştir. Bu sikkenin ön yüz lejantında **M.ANT. ΓOPAIANOC AVT** yazmaktadır. Arka yüzde ise Dike, ayakta, vücudu cepheden, başı ise sola dönük, profilden resmedilmiştir. Tanrıça sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu tutmaktadır. Dike'nin başında içine alacak şekilde üstte yuvarlak kontrmark içinde Nike ayakta sağa dönüktür ve elinde küre ya da çelenk vardır. 24 mm çapında ve 6,45 gr. ağırlığındaki sikkenin arka yüz lejantında **NIKAIEΩN**, yazmaktadır.

4.8. Trebonianus Gallus (İS 251-253)

Trebonianus Gallus dönemine ait iki adet sikkenin (Kat. No. 9-10) ön yüzlerinde İmparator'un şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa dönük, profilden resmedilmiştir. İmparator, her iki sikkede de orta yaşlı ve sakallı olarak betimlenmiştir. Kat. No. 9 nolu sikkenin ön yüz lejantında **AVT.K, Γ . BEIB.[ΓAA]AO Γ.AΓ** yazmaktadır. Kat. No.10 nolu sikkenin ön yüz lejantında ise, **AVT. K. Γ [BEIB] Γ AΛΛOC [AV]** yazmaktadır. Kat. No. 9 nolu sikkenin arka yüzünde, ayakta sola dönük duran Nikaia Tychesi yer almaktadır. Başında kule taç bulunan Tychenin sağ elinde gemi dümeni, sol elinde bereket boynuzu vardır. 24 mm çapında ve 5,13 gr. ağırlığındaki bu sikkenin arka yüz lejantında yer alan **NIKAIEΩN**, yazmaktadır. Kat. No. 10 nolu sikkenin arka yüzünde ise Herakles ayakta sağa dönük vaziyettedir. Sağ elini beline dayanmış olan Herakles, sol koluna

da aslan postunu dolamıştır. Arkasında da ağaç kütüğü vardır. 26 mm çapında ve 7,35 gr. ağırlığındaki bu sikkenin arka yüz lejantında da ΝΙΚΑΙΕΩΝ, yazmaktadır.

5. ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİNDE YER ALAN BİR GRUP ΝΙΚΑΙΑ DARPLI SİKKEDEKİ ΝΙΚΑΙΑ KÜLTLERİ

Bithynia bölgesinde ve Bithynia bölgesi kentlerinden Nikaia’da darp edilen sikkeler üzerinde, Grek dünyasının genel kabul görmüş Tanrı ve Tanrıçalarının, sadece geleneksel olarak ya da geçmişe bir saygı olarak sikkeler üzerinde betimlenmemiştir (Bosh, 1935, s. 152; Boyana, 1997, s. 72). Arka yüz için seçilen her tipin muhakkak bir anlamı ve önemi olduğu açıktır. Yapılan araştırmalar neticesinde Bithynia bölgesinde Takvim Tanrıları, Devlet Tanrıları ve Helenistik Tanrılar olmak üzere Grek Tanrılarının yüzyıllar boyunca tapınım (Boyana, 1997, s. 41-81) gördüğü anlaşılmıştır. Takvim Tanrıları; Hera, Hermes, Meter, Dionysos, Herakles, Zeus Bendis, Stratios, Priapos, Aphrodite, Demeter’dir (Boyana, 1997, s. 41-61). Devlet Tanrıları ise; İmparator Tanrılar tapınımı (Kornemann, 1901, s. 55), Tanrıça Roma, Jupiter Optimus Maximus, Capitolinium Trias, Antinoos, Helios, Serapis (Boyana, 1997, s. 62-68)’dir. Helenistik Tanrılar ise, Apollon, Artemis, Asklepios, Athena, Hephaistos, Poseidon, Tyche, Homonia, Nemesis, Dike ve Mysterlerdir (Boyana, 1997, s. 73-81). Bithynia bölgesinin önemli bir kenti olan Nikaia kentinde ise şuana kadar tespit edilen Tanrı ve kültleri; Dionysos, Herakles, Apollon, Asklepios, Meter, Demeter, Zeus, Men, Artemis, Jupiter Optimus Maximus (Boyana, 1997, s. 196-296)’dur. Ancak Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Yer Alan Bir Grup Nikaia Darplı Sikkelerdeki arka yüzde betimlenen Tanrı ve Tanrıçalardan burada daha önce tespit edilen kültlerden farklı kültlerinde olduğu anlaşıyor. Örneğin Nikaia darplı sikkelerdeki arka yüz betimlerinden yola çıkarak, Tanrı Poseidon (Kat. No. 2) ve Tanrı Serapis’in (Kat. No. 4) Yine Tanrıça Hygieia (Kat. No. 5), Tyche (Kat. No. 1-9), Dike (Kat. No.7) veya Homonia’nın (Kat. No. 8) Nikaia’da tapınım görmüş olabileceğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda Tanrılaştırılmış İmparator kültü olarakta İmparator Caracalla’ya tapınım olduğu yine (Kat. No. 6) arka yüz betimlerinden anlaşılmaktadır.

5.1. Hygieia Kültü

Hygieia’nın Nikaia’da tapınım gördüğüne dair bir yazıt ele geçmemesine karşın, Nikaia darplı sikkelerin arka yüzünde babası sağlık ve şifa Tanrısı Asklepios ile birlikte (Rec. Gen. 427, 221, LXXII, 20) ve tek başına (Rec. Gen. 410, 91, LXIX,1; RPC, 5544) resmedildiği görülmüştür.

Lucius Verus dönemine ait Nikaia darplı Kat. No. 3 nolu sikkenin arka yüzünde gördüğümüz Hygieia, ayakta sağa dönük olarak durmaktadır. Tanrıça sağ elinde tuttuğu yılanı, sol elinde tuttuğu çanakdan beslemektedir. Genelde Tanrıça sikkelerin arka yüzünde bu şekilde tek başına betimlenirken bazende babası şifa Tanrısı, Asklepios ile beraber betimlenmiştir.

5.2. Herakles Kültü

Nikaia kentinin kurucularından (Körte, 1899, s. 405; Şahin, 1979, s. 26; Boyana, 1997, s. 209) biri olarak karşımıza çıkan ve burada daha önce tespit edilmiş olan diğer bir kült, Kahraman Herakles'in kultüdür. Trebonianus Gallus dönemine ait Nikaia darplı Kat. No. 10 nolu sikkenin arka yüzünde karşımıza çıkan ayakta sağ eli belinde, sol eline aslan postu dolamış Herakles tipi, burada Herakles kultünün olduğunu ve şehrin kurucusu olarak betimlendiğini doğrulamaktadır. Herakles'in Domitianus (İS 81-96) ile Gordian III (İS 235-238), dönemi arasında (SNGvAul no. 542; Rec. Gen., 405, 56 LXVII, 11; Rec. Gen., 405, 58 LXVII, 12; Rec. Gen., 412, 108; Rec. Gen., 419, 159 LXX, 24; Rec. Gen., 419, 159 LXX, 25; Rec. Gen., 419, 159 LXX, 26; Rec. Gen., 419, 162 LXX, 27; Rec. Gen., 455, 446 LXXVIII, 28; vb.) kentin kurucusu olarak arka yüzde tasvir edildiği, çok sayıda Nikaia darplı sikke mevcuttur.

5.3. Poseidon Kültü

Denizlerin ve suların (Can, 4. Basım, s. 130) hakimi olan Poseidon'un gücü akarsulara ve göllere (Grimal, 1997, s. 682) de uzanıyordu. İznik Gölü kıyısında kurulmuş olan Nikaia kentinde de Poseidon'a tapınım olması çok tabidir. Kat. No. 2 nolu sikkenin arka yüzünde görülen sağ eliyle trident (üç dişli yaba) ya dayanmış olan ve sol avucunda yunus balığı tutan Poseidon, ayakta sağa dönük ve sol ayağını bir kayaya dayamış vaziyette resmedilmiştir. İznik Gölü'nün etrafına sağladığı bereket ve bolluk, aynı zamanda yöredeki halkın geçim ekonomisine sağladığı büyük katkı Poseidon'a olan tapınımı arttırmıştır.

5.4. Serapis Kültü

Serapis, bünyesinde Helenistik dünyanın en önemli Tanrıları olan Zeus, Ammon, Poseidon, Asklepios ve Helios gibi birçok Tanrıyı barındıran, sentezleyen Mısır Kökenli (Boyana, 1997, s. 69) bir Tanrı'dır. Ticaret Merkezi olan Bithynia'nın önemli bir kenti olan Nikaia'a da Serapis kultü yine ticaret sonucu gelmiş ve bu bölgeye uyum sağlamış olmalıdır. Kat. No. 4 nolu sikkenin arka yüzünde yer alan başında taçı olan Serapis ayakta cepheden, sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde mızrak tutmaktadır.

Serapis, özellikle burada başındaki tacı, elindeki asası ve duruşu ile Zeus gibi tasvir edilmiştir.

5.5. Tyche Kültü

Talih, tesadüf tanrıçası (Can, 4. Basım, s. 498) olan Tyche, insanların hayatlarına yön veren Tanrıça olarak tapınım gördüğü için, elinde genellikle bir gemi dümeni (Grimal, 1997, s. 205) olurdu. Aynı zamanda Tyche, şehirlerin koruyucu Tanrıçasıydı. Başındaki yüksek taç kule bu özelliğini ifade etmektedir. Genellikle her kentin bir koruyucu Tychesi vardı. Nikaia'da da Tyche şehrin koruyucu tanrıçası olarak tapınım görmüştür. Kat. No. 1 nolu sikkenin arka yüzünde Tyche ayakta sola dönük ve başında kule taç vardır. Tanrıça sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu tutmaktadır. Tanrıçanın sol yanında yerde yanan bir sunak vardır. Kat. No. 9'daki sikkenin arka yüzünde ise, Nikaia Tychesi ayakta, başında kule taç ve sola dönüktür. Tanrıça sağ elinde gemi dümeni, sol elinde bereket bu tutmaktadır. oynuz

5.6. Dike Kültü

Adalet'in sembolü (Can, 4. Basım, s. 407) olarak tapınım gören tanrıça, elinde genellikle terazi ile betimlenirdi. Kat. No. 7 ve 8 nolu sikkelerin arka yüzlerinde yer alan Dike, ayakta vücudu cepheden, başı profilden ve sola dönük olarak resmedilmiştir. Dike'nin başında kalathos, sağ elinde terazi, sol elinde ise bereket boynuzu vardır.

5.7. Tanrılaştırılmış İmparator Caracalla Kültü

Roma imparatorlarının tanrılaştırılması ve kendilerine dinsel ayin düzenlenmesi olarak bilinen İmparator kültü, ilk olarak İÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlamıştır. İS 2. yüzyıl ise, kültün en yaygın olduğu (Yurtsever, 2012, s. 67) dönemdir. İmparatorluk kültü geleneği İS 3. yüzyılın ortaları (Price, 2004, s. 117) hatta 4. Yüzyıla (Anadolu, 1970, s. 31) kadar devam etmiştir. Bu kült İS 4. yüzyıla beraber, Hristiyanlık inancının (Yurtsever, 2012, s. 66) etkisi ile önemini yitirmiştir. İlk olarak Caesar, kendisini "Divus Iulius" ilan etmişti. Augustus ise, eyaletlerde tanrısal tapınım, yalnızca Tanrıça Roma Kültüyle birlikte rıza göstermiş ve Romalılara kendi şahsına kültü yasaklamıştı (Franke, 2007, s. 13). Yani kısacası, İmparator kültü Augustus ile birlikte köklü bir değişime uğramıştı (Price, 2004, s. 109). Augustus, ölümünün ardından senato tarafından tanrılaştırılarak "Divus Augustus" (Kaya, 2000, s. 233) adı altında devlet tanrısı ilan edilmişti. Yetkili makamların tayin ettiği bir rahipler heyeti tarafından yönetilen (Claerhout – Devreker, 2008, s. 54) İmparator kültüne

en fazla layık görülen imparator, Augustus ve Tiberius'tur. Yine Augustus'un ölümünden sonra gitgide gelişen imparator kültü, Caligula, Nero, Domitian ve Commodus zamanında imparatorluğu birleştirici bağ ve tüm vatandaşların imparatora ve senatoya saygısını (Franke, 2007, s. 13) temsil eden bir simge olmuştu.

Böylece Roma'da meşrulaşmış olan imparatorların ve yakınlarının devlet tanrıları arasına katılması geleneği ve imparator ve yakınlarının öldükten sonra tanrı olabilmeleri, senatonun ve imparatorun halefinin onayı sonucu gerçekleşiyordu (Kaya, 2000, s. 233). Anadolu'da tespit edilen imparator kültü tapınaklarının sayısı 100'e (Tekin, 2012, s. 224) yakındır. İmparator Tanrılar Tapınımına örnek olarak Tanrılaştırılmış İmparator, Caracalla kültünün Nikaia'da olabileceğini Caracalla'ya ait Kat. No. 6 nolu sikkenin arka yüzünde yer alan tip göstermektedir. Bu sikkede Caracalla, ayakta vücudu cepheden, başı sola dönük askeri elbiseli, zırhlı ve şua taçlı olarak betimlenmiştir. Yanında yanan bir sunak bulunan Caracalla sağ elini yukarı kaldırmış, sol elinde ucu yere dayalı mızrak tutmaktadır.

6. ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDE BULUNAN BİR GRUP NİKAİA DARPLI SİKKEDE TESPİT EDİLEN KONTRMAKLAR

“Kontrmark” ya da “kontermak” (Tekin, 1994, s. 24) basılmış olan sikkeye herhangi bir nedenle sonradan vurulan küçük bir damgadır. Kontr ve mark sözcüklerinin birleşmesiyle oluşturulan terim, nümismatik terminolojisinde “karşı damga” ya da “ikinci damga” anlamında kullanılır. Bu damgalar, genellikle sikkeye, devlet ya da sikke darbını gerçekleştiren ve dağıtımını sağlayan yetkili yöneticiler (Arslan- Lightfoot-Tibet, 1999, s. 40) tarafından vurulmuştur. İÖ 4. yüzyıl ortalarından itibaren görülmeye başlayan kontrmarklar, bir harf, bir sayı veya tanrı ve tanrıça betimlemeleri (Arslan- Lightfoot-Tibet, 1999, s. 40), hayvan, çıpa gibi bir sembol (Tekin, 1994, s. 24) de olabilir.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan söz konusu Nikaia Darplı Sikkeler içerisinde de, üzerinde kontrmarka rastlanılan 1 adet sikke bulunmaktadır. Kat. No. 8'deki bu örnek, Gordian III (İS 238-244) dönemine tarihlendirilmektedir ve kontrmark bu sikkenin arka yüzünde yer almaktadır.

Dike'nin ayakta cepheden resmedildiği ve sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu tuttuğu bu sikkede, kontrmark, hemen Dike'nin başının sol yanında yer almaktadır. Yuvarlak kontrmark içinde Nike ayakta sağa dönüktür ve elinde küre ya da çelenk tutmaktadır.

7. SONUÇ

Bithynia bölgesi kentlerinden Nikaia'da darp edilen sikkeler üzerinde, Grek dünyasının genel kabul görmüş Poseidon, Serapis, Hygieia, Tyche, Dike gibi tanrı ve tanrıçaların sadece geleneksel olarak ya da geçmişe bir saygı olarak sikkeler üzerinde betimlenmediği, arka yüz için seçilen her tipin muhakkak bir anlamı ve önemi olduğu burada yapılan çalışma ile bir kez daha ortaya konulmuştur. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan söz konusu Nikaia Darplı Sikkelerin incelenmesi üzerine Nikaia bölgesinde, bilinen kültlere ilaveten farklı kültürlerin de olduğu anlaşılmıştır. Nikaia darplı sikkelerin arka yüzlerinde tespit edilen tipler ile, Bithynia bölgesinde tespit edilen ancak Nikaia'da yazılı bir kaynak ile tespit edilmemiş Poseidon (Kat. No. 2) ve Serapis (Kat. No. 4) Tanrıça Hygieia (Kat. No. 5), Tyche (Kat. No. 1-9), Dike (Kat. No. 7,8) kültürlerinin varlığı sikkeler aracılığı ile ortaya konulmuştur. Aynı zamanda yazılı kaynaklarda ve Nikaia'lılarca kentin kurucusu olarak kabul edilen Kahraman Herakles'in, kentin kurucusu olduğu sikkedeki arka yüz betimi ile bir kez daha doğrulanmıştır. Romalılar için gelenek haline gelen imparator kültü ile ilgili Neokoros unvanına herhangi bir sikkede rastlanılmamıştır. Ancak İmparator Caracalla'nın şua taçlı zırhlı betiminin arka yüzde yer alması ona tapınıldığının en güzel işaretidir. Bu sikkelerin Nikaia darplı olması da, İmparatorun burada kültürünün olduğuna işaret etmektedir.

8. KISALTMALAR

A. Y.	Arka Yüz
BMC,	BMC Galatia, W. Wroth, Catalogue of Greek Coins in the British Museum – Galatia, Cappadocia and Syria. London 1899.
Env.No,	Envanter No.
İÖ,	İsa'dan önce
İS,	İsa'dan sonra
Kat.No,	Katalog No.
Ky,	Kalıp Yönü.
Mionnet,	T. E. Mionnet, Description des Médailles Antiques, Grecques et Romaines, Paris, 1806-1837.
Ö. Y.	Ön Yüz
RPC,	Roman Provincial Coinage.
Rec. Gen :	W. Waddington, E. Babelon and T. Reinach, <i>Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure</i> (Paris, 1904-12, with a second

Wadd, edition of the first fascicule, 1925)
 E. Babelon, *Inventaire Sommaire de la Collection Waddington*, Paris, 1898.
 Sear 2000, D.R.Sear, *Roman Coins and Their Values (The Republic and Twelve Caesars 280 B.C. AD 296)* London 2000.
 SNGvAul, Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland Sammlung v. Aulock. -6254 and Galatien 8719-8726 etc

9. KATALOG

Kat. No : 1
Env. No : 169-1-89
 33 mm; 18,54 gr.; ky. 6 (↓)
Ö.Y. : **MAVPHAIOC ANTΩNIAVT**
 Marcus Aurelius Caesar'ın taşsız ve drapeli büstü sağa
A.Y. : **O MONOIA NIKAIΕΩN**
 Tyche ayakta sola, başında kule taç, sağ elinde patera, sol elinde bereket boynuzu; solda yerde yanan sunak.
Tarih : **Marcus Aurelius (İS 161-180)**
Referans : BMC, s. 157/ 33.

Kat. No : 2
Env. No : 84-4/1-97
 27 mm; 11,80 gr.; ky. 7 (✓)
Ö.Y. : **[M.A]VPHAIOC OVHP[OC KAICAP]**
 Marcus Aurelius Caesar'ın taşsız ve drapeli büstü sağa,
A.Y. : **NEIKAIEΩN**
 Poseidon ayakta sağa, sol ayağını bir kayaya dayamış, sağ eliyle trident (üç dişli yaba) ya dayanmış; sol avucunda yunus

balığı tutmakta.

Tarih : Marcus Aurelius (İS 161-180)

Referans : Wadd. Tafel 17, no.550.

Kat. No : 3

Env. No : 100-40/35-92

25,5 mm; 9,70 gr.; ky. 12 (↑)

Ö.Y. : AYT.KAICAPA.AVP.OVHPCEB[AC]TO

'un taçsız başlı ve zırhlı büstü sağa,

A.Y. NIKAIΕΩN

Hygieia ayakta sağa, sağ elinde tuttuğu yılanı sol elinde tuttuğu çanakta besliyor.

Tarih : Lucius Verus (İS 161-169)

Referans : Sear, no.182; SNGvAul no. 568.

Kat. No : 4

Env. No : 10-38/11-2011; ky. 2 (↗)

22 mm; 6,76 gr.

Ö.Y. : CABELTPANKVAAEI

- A.Y.** : Tranquillina'nın taçsız başlı ve drapeli büstü sağa,
: NIKAIEΩN
 Serapis ayakta cepheden, taçlı başı sola; sağ elini yukarı kaldırmış, sol elinde mızrak.
- Tarih** : Tranquillina (İS 161-180)
- Referans** : Rec. Gen. no. 718

- Kat. No** : 5
- Lev. No.** : S. No.
- Env. No** : 10-22/9-10
 28 mm; 14,23 gr.; ky. 7 (✓)
- Ö.Y.** : AKM AYP KO ANTΩNINOC
 Commodus'un defne taçlı başlı sağa,
- A.Y.** : NIKAIEΩN
 Hygieia ayakta sağa, sağ elinde tuttuğu yılanı sol elinde tuttuğu çanakta besliyor.
- Tarih** : Commodus (İS 172-192)
- Referans** : Rec. Gen. no. 277

Kat. No : 6
Env. No : 88-5/2-94
29 mm; 15,68 gr.; ky. 12 (↑)
Ö.Y. : **ANTΩNIN[OC] AVTOVCTOC**
Caracalla'nın defne taçlı büstü sağa,
A.Y. : **NIKAIEΩN**
Caracalla ayakta vücudu cepheden, başı sola; askeri elbiseli, zırhlı ve şua taçlı. Sağ elini yukarı kaldırmış, sol elinde ucu yere dayalı mızrak tutuyor; solda yerde yanan sunak.
Tarih : **Caracalla (İS 198-217)**
Referans : **MYV**

Kat. No : 7
Env. No : 57-2/1-97
28 mm; 11,90 gr.; ky. 12 (↑)
Ö.Y. : **[AVT]K MOΓEΛCEOVI-P MAKPEINOC**
Macrinus'un defne taçlı büstü sağa,
A.Y. : **[N]IKAIEΩN**
Dike ayakta sola, başında kalathos, sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu.
Tarih : **Macrinus (İS 217-218)**
Referans : **SNGvAul no. 600; BMC, s.164.**

- Kat. No** : 8
Env. No : 66-17/15-08
 24 mm; 6,45 gr.; ky. 6 (↓)
Ö.Y. : **M.ANT. ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVT**
 Gordian III'ün şua taçlı, drapeli ve zırhlı büstü sağa,
A.Y. : **NIKAIEΩN**
 Dike ayakta cepheden; sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu; üstte yuvarlak kontrmark içinde Nike ayakta sağa; elinde küre ya da çelenk.
Tarih : **Gordian III (İS 238-244)**
Referans : SNGvAul no. 657; Waddington-Babelon-Reinach, no.703.

- Kat. No** : 9
Env. No : 85-1-95
 24 mm; 5,13 gr.; ky. 6 (↓)
Ö.Y. : **AVT.K, Γ . BEIB.[ΓΑΛ]ΛΟ Γ.ΑΓ**
 Trebonianus Gallus'un şua taçlı, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa,
A.Y. : **NIKAIEΩN**

Nikaia Tychesi ayakta sola, başında kule taç, sağ elinde gemi dümeni, sol elinde bereket boynuzu.

Tarih : Trebonianus Gallus (İS 251-253)

Referans : SNGvAul no. 7059 ön yüz ve 7057 arka yüz kalıbı ile aynı.

Kat. No : 10

Env. No : 98-27/14-96
26 mm; 7,35 gr; ky. 11 (N)

Ö.Y. : AVT. K. Γ [BEIB] ΓΑΛΛΟC [AV]
Trebonianus Gallus'un şua taçlı, drapeli ve zırlı büstü sağa.

A.Y. : NIKAIΕΩN
Herakles ayakta sağa, sağ eli belinde, sol koluna dolanmış aslan postu, arkada ağaç kütüğü.

Tarih : Trebonianus Gallus (İS 251-253)

Referans : MYY

10. KAYNAKLAR

- Abbasoğlu, H. & Delemen, İ. (2004). Antik Nikaia'dan günümüze kalanlar. *Tarih Boyunca İzni*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004, 189-197.
- Altın, A. A. (2017). NIKAIA. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Mayıs-Haziran .
- Anadolu, M. (1970). Küçük Asya'da bulunan imparator tapınakları. *Anadolu Araştırmaları 2*, İstanbul
- Arslan, M., Lightfoot, C. & Tibet, C. (1999). *Antik sikke defineleri: Antalya Müzesi Pamphylia defineleri ve C.S. Okray koleksiyonu ile Burdur, Fethiye ve Sinop müzelerinden birer define*, UDAŞ, Ankara.
- Bonacasa, N. (1976). Nicea (İznik). *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, ed. R. Stillwell, Princeton.
- Bosh, C. E. (1935). *Die Kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit*, Teil II, Band 1, Stuttgart.
- Boyana, H. (1997). *Bithynia bölgesinin tarihi ve kullandıkları takvim*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boyana, H. (2006). Nikomedeia kenti ve Tanrıça Demeter. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 39.
- Boyana, H. (2015). Nikaia kenti ve Dinyosos kültü. *Uluslararası Karamürel Alp Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 43-59.
- Can, Ş. (4. Basım) *Klasik Yunan mitolojisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Claerhout, I. & Devreker J. (2008). *Pessinus: Ana Tanrıça'nın kutsal kenti*. (Çev.: Betül Avunç) İstanbul: Homer Kitabevi.
- Cremer, M. (1992). *Helenistisch-römische grabstelen im nortwestlichen Kleinasien* 2. Bithynien Asia Minor Studien 4.2 1992.
- Franke, P. R. (2007). *Roma döneminde Küçük Asya: Sikkelerin yansımasında Yunan yaşamı*. (Çev.: Nezahat Baydur, Banu Thesis Baydur) İstanbul: Ege Yayınları.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Herodotos (1991). *Herodot tarihi*. Çev: Müntekim Ökmen, VII, 75, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kaya, M. A. (2000). *Anadolu'da Galatlar ve Galatia tarihi*. İzmir: EÜEF Yayınları.
- Kornemann, E. (1901). Zur geschicht der Antiken herrscherkulte. *Klio I*, 51-146.
- Körte, A. (1899). Kleinasiatische studien V. AM XXIV, Athen, 1899, 398-450.
- Lamba, M.-Metin, H. (2015). *Hititlerden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu uygarlıklarında yönetim*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Merkelbach, R. (1987). *Nikaia in der römischen Kaiserzeit*. Opladen.
- Nonnos (1940a). *Dionysiaca, Volume I: Books 1-15*. Translated by W. H. D. Rouse. Loeb Classical Library 344. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nonnos (1940b). *Dionysiaca, Volume II: Books 16-35*. Translated by W. H. D.

- Rouse. Loeb Classical Library 354. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Price, S. F. R. (2004). *Ritüel ve iktidar: Küçük Asya'da Roma imparatorluk kültürü*. (Çev: Taylan Esin), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ruge, W. (1936). Nikaia 7. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 17.1, Stuttgart, 228-229.
- Sevin, V. (2016). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Strabon. (2000). *Geographika: Antik Anadolu coğrafyası*, Kitap XII-XIII-XIV. (Çev.: Prof.Dr. Adnan Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, S. (1979). *Katalog des antiken inschriften des museums von Iznik (Nikaia) / Iznik müzesi antik yazıtlar kataloğu*, cilt II, 3. Testimonia I. K. 10, 3, Bonn.
- Şahin, S. (1987). Yazıtların diliyle Iznik'te (Nikaia) tarih. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 369-374.
- Şahin, S. (2004). Helenistik ve Roma çağlarında Iznik/ Nikaia. *Tarih Boyunca Iznik*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 03-23.
- Tekin, O. (1994). *Grek ve Roma sikkeleri / Greek & Roman coins. Yapı Kredi Para Koleksiyonları 2*, (Birinci Baskı), İstanbul.
- Tekin, O. (2012). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yiğitpaşa, D. (2016a). *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı kültürü*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yiğitpaşa, D. (2016b). Cultural change in the post-Urartian, Median And Achaemenid periods of eastern Anatolia. *Amisos*, 1/1, 87-106.
- Yurtsever, A. (2012). *Side'de Romanizasyon sürecinde gladyatörler ve agonlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.